

राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींचे सामाजिक परिवर्तन विषयक विचार

डॉ. राज पी. चव्हाण सहाय्यक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

प्रा. सोनिया चव्हाण सहाय्यक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग

छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा (स्वायत्त)

के. बी. पी. विद्यापीठ, सातारा

.....
प्रस्तावना : मोहनदास करमचंद गांधी यांचा जन्म २ ऑक्टों १८६९ रोजी गुजरात मधील पोरबंदर या शहरात झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव करमचंद आणि आईचे नाव पुतळीबाई होते. १८८३ मध्ये वयाच्या १३ व्या वर्षी कस्तुरबा यांच्याशी झाला. प्राथमिक शिक्षण पोरबंदर आणि माध्यमिक शिक्षण राजकोट याठिकाणी झाले. इस १८८८ मध्ये वयाच्या एकोणिसाव्या वर्षी ते इंग्लंडमध्ये लंडनला युनिव्हर्सिटी कॉलेज वकिलीचे शिक्षण घेण्यास गेले. तेथे त्यांनी इनर टेंपल या गावी राहून बॅरिस्टर होण्यासाठी भारतीय कायदा आणि न्यायशास्त्राचा अभ्यास केला. इंग्लंडला कायदयाचा अभ्यास करून ते बॅरिस्टर बनले आणि इस १८९१ मध्ये भारतात परत येऊन वकिली करू लागले. ते भारतात आले तेव्हा त्यांच्या आईचा देहान्त झाला होता. त्यांच्या कुटूंबाने ही बातमी त्यांच्यापासून लपवून ठेवली. खटल्यासाठी मसुदा तयार करण्याच्या साध्या जीवनाची सुरवात करण्यासाठी ते राजकोटला आले. परंतू एका ब्रिटिश अधिकाऱ्याच्या विरोधात गेल्याने हे काम त्यांना बंद करावे लागले.

गांधीजींनी असहकार, अहिंसा आणि शांततामय विरोध यांना शस्त्र म्हणून इंग्रजांविरुद्ध वापरले. पंजाबमध्ये जालीयानवाला बाग हत्याकांडानंतर लोकांच्या क्रोधाचा उद्रेक झाला आणि अनेक ठिकाणी हिंसक विरोध झाले. गांधीजींनी जालीयानवाला बाग हत्याकांड तसेच त्यानंतरचे हिंसक विरोध दोन्हींचा निशेध केला. हत्याकांडाच्या आणि त्यानंतरच्या हिंसेच्या पश्चात गांधीजींनी आपले सर्व लक्ष पूर्ण स्वराज्यावर केंद्रित केले. त्यांच्या पूर्ण स्वराज्याच्या कल्पनेत पूर्ण वैयक्तिक धार्मिक आणि राजकीय स्वातंत्र्य समाविष्ट होते. गांधीजींनी अहिंसेच्या तत्वाला स्वदेशीची जोड दिली. त्यांनी सर्वाना परदेशी म्हणजेच ब्रिटिश वस्तूंचा बहिष्कार करण्याचे आवाहन केले. या तत्वानुसार सर्व भारतीयांनी ब्रिटिश कपड्यांऐवजी खादीचा उपयोग करावा असे अभिप्रेत होते. प्रत्येक भारतीय पुरुष आणि स्त्रिये प्रत्येक गरिब आणि श्रीमंत व्यक्तित्ने दिवसाचा काही काळ भारतीय स्वातंत्र्यलढयाच्या समर्थनार्थ चरख्यावर सूत कातावे असा गांधीजींचा आग्रह होता. याचा मुख्य उद्देश शिस्त व स्वावलंबनाचे महत्व लोकांच्या मनावर ठसवणे. तसेच स्त्रियांना स्वातंत्र्यलढयात सहभागी करून घेणे हा होता. ब्रिटिश वस्तूंच्या बहिष्कारा बरोबरच ब्रिटिश शैक्षणिक संस्थांचा बहिष्कार, सरकारी नोकरीचा त्याग आणि ब्रिटिशांनी दिलेला मान आणि पदव्यांचा त्याग करण्याचे आवाहन केले. असहकार कायदेभंग हरताळ उपोषण स्वदेशी बहिष्कार इ हे गांधीजींच्या सत्याग्रहाचे मार्ग होते. याच मार्गाने ब्रिटिशांना भारतातून हाकलून लावले. भारतात गांधीजींनी इंग्रजांच्या अन्यायी धोरणाविरुद्ध १९१७ चंपारण्य सत्याग्रह आणि १९१८ ला खेडा सत्याग्रह सुरू करून शेतकऱ्यांना न्याय मिळवून दिला.

उद्दिष्टे

१) महात्मा गांधीजींची दक्षिण आफ्रिका पहिल्या महायुद्धातील भूमिका याचा अभ्यास करणे.

२) महात्मा गांधीजींच्या सत्याग्रह व चळवळींचा अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दती : प्रस्तुत शोध निबंधासाठी ऐतिहासिक संशोधन पध्दतीचा अवलंब केला असून त्यासाठी दुय्यम साधनांचा वापर केला आहे. यामध्ये दैनिक वर्तमान पत्रे मासिके व संदर्भ पुस्तकांचा अवलंब केला आहे.

दक्षिण आफ्रिका : महात्मा गांधींनी आयुष्याची २१ वर्षे दक्षिण आफ्रिकेत घालवली. जेथे त्यांनी त्यांचे राजकीय दृष्टीकोन, नैतिक आणि राजकीय नेतृत्व कौशल्ये विकसित केली. धर्माच्या बाबतीत ऐतिहासिक भिन्नता आपण साधू शकू असा त्यांना स्वतःबद्दल विश्वास होता आणि हा विश्वास घेऊन ते भारतात आले. येथे त्यांनी विश्वासाची अंमलबजावणी करण्याचा प्रयत्न केला. दक्षिण आफ्रिकेत गांधींना विकलांगाची ओळख झाली. भारतीय धर्म आणि संस्कृती यामध्ये असलेल्या गुंतागुंतीच्या समस्यांपासून आपण दूर आहोत याची त्यांना जाणिव झाली. तसेच दक्षिण आफ्रिकेत गांधींना गौरेतर लोकांबद्दल असलेल्या भेदभावाला सामोरे जावे लागले. तेथील भारतीयांना दिली जाणारी असमान वागणूक अनुभवली. पहिल्या वर्गाचे तिकीट असताना सुध्दा त्यांना पीटरमारित्झबर्गमध्ये रेल्वे अधिकाऱ्यांनी तृतीय वर्गाच्या डब्यात बसण्यास सांगितले. गांधीजींनी नकार देताच त्यांचा अपमान करून रेल्वेतून ढकलून देण्यात आले. गांधींनी ठरविले असते तर उद्दाम वर्तन करणाऱ्या त्या रेल्वे अधिकाऱ्यास ते अद्दल घडवू शकले असते. पण सुड भावनेने कोणाला शिक्षा करविणे हा त्यांचा हेतू नव्हता. तर अन्यायकारक व्यवस्था बदलवणे हा त्यांचा हेतू होता.

पहिल्या महायुद्धातील भूमिका : एप्रिल १९१८ ला पहिल्या महायुद्धाच्या नंतरच्या काळात व्हाईसरॉयने गांधींना दिल्लीत एका युद्ध परिषदेसाठी बोलावले. कदाचित गांधीजींनी त्यांचा इंग्रज साम्राज्यास असलेला पाठिंबा दर्शवावा आणि भारताच्या स्वातंत्र्याच्या मागणीसाठी मदत मिळवावी हा त्यामागचा हेतू होता. गांधीजींनी भारतीयांना युद्धात सक्रियपणे सहभागी होण्याची तयारी दर्शवली. गांधीजींच्या युद्ध भरतीन त्यांच्या अहिंसेबद्दलच्या एकजिनसीपणावर प्रश्नचिन्ह निर्माण केले.

साराबंदी : उत्तरप्रदेश बंगाल गुजरात येथे सरहद्द गांधी यांनी साराबंदीची चळवळ सुरू केली. महाराष्ट्रात बिळाशी, सातारा, अकोला व संगमनेर (नगर), चिरनेर (रायगड) लाहोर (चंद्रपूर) जेथे समुद्रकिनारा नाही अशा ठिकाणी साराबंदी व जंगल सत्याग्रह सुरू केला. १९३० च्या अधिवेशनाने चळवळीची व्याप्ती वाढवली. या चळवळीत स्त्रिया, मुले, शेतकरी, कामगार, आदिवासी सहभागी झाले. सरोजिनी नायडू, कस्तुरबा गांधी, कमला नेहरू, अरूण असफअली इ स्त्रियांनी कामगिरी केली. सरकारने चळवळ मोडण्यासाठी लाठीमार कैद दंड इ. शिक्षा केल्या. सरकारच्या जातीयवादी धोरणामुळेच इ.स. १९३४ मध्ये सविनय कायदेभंग चळवळ बंद करून वैयक्तिक सत्याग्रह करण्यात आला.

असहकार चळवळ : गांधीजींनी इंग्रजांच्या अन्यायी धोरणाविरोधी सत्याग्रह करून आफ्रिकेमध्ये न्याय मिळवला याच पार्श्वभूमीवर १९२० साली असहकार चळवळ सुरू केली. असहकार चळवळीला समाजातील सर्व स्तरांतून प्रतिसाद मिळाला. पण असहकार चळवळ जोमात असतानाच अचानक थांबवण्यात आली. याला कारण ठरले उत्तरप्रदेशातील गोरखपूर जिल्ह्यात चौरीचौरा गावात चळवळीला मिळालेले हिंसक वळण. ४ फेब्रुवारी १९२२ साली पोलीसांनी जमावावर केलेल्या गोळीबाराने संतप्त होऊन आंदोलकांनी पोलीसांवर हल्ला केला व नंतर पोलीस ठाण्याला आग लावली. जमावावरील गोळीबाराने तीन जण मरण पावले तर पोलीस ठाण्यात २३ पोलीस जळून मरण पावले. पुढे जास्त हिंसक घटना घडतील या भितीने गांधीजींनी चळवळ स्थगित केली. १० मार्च १९२२ साली गांधीजींना राजद्रोहाच्या आरोपाखाली अटक करण्यात आली व सहा वर्षांचा तुरूंगवास ठोठावण्यात आला. इ.स. १९२४ साली दोन वर्षांच्या तुरूंगवासानंतर अपेंडिक्सच्या ऑपरेशनच्या कारणावरून त्यांची सुटका करण्यात आली.

असहकार चळवळीचा कार्यक्रम : १९२० च्या कोलकत्ता अधिवेशनात असहकाराचा ठराव मंजूर केला. नागपूरच्या अधिवेशनात सर्वांनी ठराव पास केला या ठरावातील तरतुदी १ हिंदी लोकांनी सरकारी पदव्या, नोकऱ्या, पदे, मानसन्मान इ. त्याग करावा. २ सरकारी माल, शाळा कॉलेज, सण समारंभ, न्यायालय इ. वर बहिष्कार टाकावा. ३ स्वदेशी माल, राष्ट्रीय शिक्षण, पंचायत, न्यायदान इ चा उपयोग करावा. ४ दारूबंदी, अस्पृश्यता निवारण तसेच टिळक स्मारक निधी निर्माण करून देशी उद्योगधंदे सुरू करावे.

सविनय कायदेभंग चळवळ : लाहोर ठरावानुसार गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली १४ फेब्रुवारी १९३० साली सविनय कायदेभंग चळवळ सुरू करण्यात आली. हिंसा न करता ब्रिटिशांनी जुलमी कायदे मोडले आणि त्यासंदर्भात शिक्षा भोगणे म्हणजे सविनय कायदेभंग होय. दांडी यात्रेतील मिठाचा सत्याग्रह करून सविनय कायदेभंग चळवळीला सुरुवात केली. राष्ट्रीय शिक्षणाचा पुरस्कार, दारू व करबंदी, जंगल कायद्याचा भंग, सरकारी नोकऱ्या, न्यायालयावर, परकीय मालावर बहिष्कार टाकला. १२ मार्च ते ५ एप्रिल १९३० या काळात आपल्या ७५ सहकाऱ्यांबरोबर साबरमती आश्रमापासून ते दांडीपर्यंत सुमारे ३८५ किमी चालत जाऊन दांडी येथे मीठाचा सत्याग्रह केला. डॉ सरोजिनी नायडूंच्या नेतृत्वाखाली धारासना सत्याग्रह करून मीठाचा कायदा मोडला.

शेतकरी चळवळ : सन १८५७ ते १९२१ या ६७ वर्षांच्या काळात शेतकरी चळवळीने मुळ धरले होते. शेतकरी असंतोषामुळे संघटित होऊ लागले होते. या असंतोषाची तीन मुख्य कारणे आहेत. १) वाढती जमीन सारा २) आर्थिक बंदी ३) दुष्काळाचे संकट यानंतर शेतकऱ्यांवर खरा अन्याय सुरू झाला. तो जमिनदारांच्या जुलूमामुळे आणि ब्रिटिशांच्या अवाजवी जमीनसारा वसुलीने शेतकऱ्यास जगणे कठीण होते गेले व शेवटी शेतकऱ्यांनी विरोध दर्शवण्यासाठी संघटित व्हायला पाहिजे असे ठरविले. त्यांना संघटित करण्यासाठी विशेष प्रयत्नांची गरज पडली नाही. या संघटित शेतकऱ्यांचे लढे पुर्ण भारतातून घडू लागले. त्यातील सर्वात प्रसिध्द लढे म्हणजे

अ) संधालांनी सावकारांविरोधी केलेला लढा.

आ) दक्षिणेतील सावकारांविरोधी दंगल.

इ) बंगालमध्ये जमीनदारांविरोधी कुळांनी केलेला विरोध.

ई) पंजाबमध्ये सावकारांविरोध शेतकऱ्यांनी केलेला उठाव.

अशा रितीने २० व्या शतकाच्या पहिल्या दोन दशकांत शेतकरी जागृत झालेला आढळतो. त्याच्यावर होणाऱ्या अन्यायाविरोध लढण्यास तो सिध्द झालेला होता. या परिस्थितीत इ.स. १९२० साली महात्मा गांधींनी राष्ट्रीय चळवळ सुरू केलेली होती. त्यातही शेतकरी सामील झाले. विशेषतः गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली झालेल्या शेतकरी चळवळी फारच यशस्वी झाल्या. ती ठिकाणे म्हणजे बिहारमधील चंपारण्य, गुजरातमधील खेडा आणि बार्डोली या तीनही सत्याग्रहाच्या चळवळीविषयी थोडक्यात माहिती पुढीलप्रमाणे

खेडा सत्याग्रह : चंपारण्यमधील चळवळीपेक्षा खेडा येथील सत्याग्रह चळवळीस वर्तमानपत्रांद्वारे जास्त प्रसिध्दी मिळाली. गांधीजींनी शेतकऱ्यांना विनयासंबंधीची शिकवणूक दिली. अपमान सहन करून विनयाने वागणे ही गोष्ट पाटीदार शेतकऱ्यांमध्ये रूजविणे फार कठीण गोष्ट होती. सरकारचे शिक्षा करण्याचे धोरण नरम असल्यामुळे सुरवातीच्या काळात लोकांमध्ये खुप हिंमत आली. हे सरकारी लोकांच्या जेव्हा लक्षात आले. तेव्हा गुरे विकणे, घरावर जप्ती आणणे, शेतातील उभी पीके जप्त करणे इ गोष्टी ते करू लागले. एका शेतातील उभे पीके थोड्याशा सान्यासाठी जप्त करण्यात आले. हे पाहून गांधीजींनी पीके काढून घेण्याचा सल्ला दिला. कारण उभे पीके जप्त करणे हे कायद्याच्या न्यायनीतीला धरून नव्हते. तसेच त्यांनी लोकांना तुरुंगात जाण्याची अथवा

दंड होण्याची पुर्वकल्पना दिली होती. या सत्याग्रहात जे खंबीर होते. त्यांचा विनाश होऊ नये व सत्याग्रहाला कमीपणा येऊ नये यासाठी गांधीजींनी एक मार्ग दाखविला. खेडा सत्याग्रहात अशा रितीने गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली दुष्काळाच्या काळात अन्याय महसूल आकारणीला विरोध दर्शवून पाटीदार शेतकऱ्यांना सत्याग्रह करण्यास प्रवृत्त केले. या चळवळीचे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे शेतकरी तुरुंगवासाला घाबरले नाहीत. तसेच त्यांच्यामध्ये राष्ट्रीय जागृती निर्माण झाली.

चंपारण्य चळवळ : चंपारण्यास जनक राजाची भूमी म्हणतात. या भागात आंबा आणि नीळ यांचे उत्पादन होत. असे सन १९१७ साली ब्रिटिशांच्या नियमाप्रमाणे तीन कठीया शेतीत निळीची लागवड करावी असा प्रत्येक शेतकऱ्यांर दंडक होता. तीन कठीया शेती म्हणजे शेतीचा तीन विसांश भाग अशा रितीने निळीची शेती शेतकरी बळजबरीने करीत होते. त्यांच्यातील राजकुमार शुक्ल या शेतकऱ्यास स्वतःचे तसेच इतर शेतकऱ्यांचे दुःख सहन झाले नाही. त्यांची तळमळ इतकी होती की त्याने गांधीजींपुढे हे दुःख मांडण्यासाठी त्यांचा पिच्छाच केला. प्रथम त्यांनी लखनौच्या काँग्रेसमध्ये त्यांना भेटण्याचा प्रयत्न केला. नंतर कानपूरला त्यानंतर कलकत्याला असा पुरेपुर प्रयत्न केला. त्यामुळे गांधीजींना ज्या गोष्टीची कल्पना नव्हती ती गोष्ट माहित झाली व त्यांनी चंपारण्य बघण्याचे ठरविले गांधीजींनी सर्व प्रकारच्या लोकांकडून परिस्थितीची माहिती करून घेतली व त्या माहितीचे संकलन केले. गांधीजींनी तळागाळातल्या शेतकऱ्यांना जास्त महत्त्व देऊन येणाऱ्या भविष्यकाळातील संकटांची योग्य वेळेतच काळजी घेतली. त्याबाबत शक्ती मिळविण्याचा प्रयत्न करून एकसंघ झाले व शेतकरी चळवळीचा प्रारंभ झाला आणि राष्ट्रीय सभेची मुळे रोवली गेली. बिहारमध्ये राष्ट्रीय सभा म्हणजे बॉम्बगोळे, मारामाऱ्या, दंगे इ. असा घेतला जाई. त्यांना राष्ट्रीय सभेच्या भौतिक देहाच्या परिचयापेक्षा तिचा आत्मा ओळखणे पुरेसे वाटत होते. एवढी समज देण्यासाठी गांधीजींनी कोणत्याही धमकीला भीक घातली नाही. त्यावेळेस गांधीजींना भेटण्यास खुप गर्दी झाली. ती गर्दी रोखण्यास सरकारी अधिकाऱ्यांनी मदत केली. अशा रितीने गांधीजी म्हणतात त्याप्रमाणे हाच खरा त्यांच्या अहिंसेचा व सत्याचा साक्षात्कार होता. गांधीजींना जनसेवा व देशसेवा करण्याच्या हेतूने निळीवाल्या शेतकऱ्यांचे प्रश्न जाणून घेणे आवश्यक आहे. निळीचे मळेवाले त्यांच्याषी चांगले वागवत नाही. अशाच शेतकऱ्यांनी माझी मदत मागितली. त्यामुळे गांधीजींना त्यांचा प्रश्न अभ्यासणे आवश्यक आहे. हुकूमाचा भंग हा कायद्याने स्थापित झालेल्या सत्तेचा अपमान करण्यासाठी नसून कायद्याचे पालन करणे हा हेतू आहे. त्यामुळे बऱ्याच शेतकऱ्यांची तक्रारी नोंदवताना सुरवातीची भीती होती ती नष्ट व्हायची. अशा रितीने गांधीजींनी विनयपूर्वक सर्व चळवळ पुढे नेली व त्यात पुर्णपणे यश मिळविले. निळीच्या लागवडीची सक्ती रद्द होऊन शेतकऱ्यांना त्यांच्या मागणीचा न्याय मिळाला. यातच चंपारण्य चळवळीचे यश स्पष्ट होते.

बाडोली सत्याग्रह : गांधीजींनी सन १९२२ साली गुजरातमध्ये बाडोली येथे लोकांच्या मदतीने शांततेने कायदेभंग करून सत्याग्रह करण्याचा निर्णय घेतला. यासाठी सर्व तयारी झाली असतानाच उत्तर प्रदेशातील चौरीचौरा या गावी हिंसात्मक दंगल झाली. यात तीन हजार शेतकऱ्यांच्या मिरवणूकीवर पोलिसांनी गोळीबार केला व त्यामुळे सुडबुद्धीने प्रक्षुब्ध जमावाने पोलीस चौकीला पेटविले. या दंगलीत २२ पोलिस व एक अधिकारी ठार झाला. या प्रकाराची गांधीजींनी गांधीयाने दखल घेतली आणि बाडोलीचा सत्याग्रह मागे घेतला. गांधीजींना यातून जाणवले की लोकांना अजूनही अहिंसात्मक चळवळीची जाण आलेली नाही. अशा या चळवळीतून शेतकऱ्यांनी लढयाची प्रवृत्ती स्वार्थ त्यागाची भावना निर्भयता आणि खंबीरता याची शिकवण मिळाली. सहा वर्षांनंतर सन १९२८ साली पुन्हा बाडोलीचा सत्याग्रह झाला. बाडोलीत सरकारने जमीन महसूलीत ३० टक्के वाढ केली. त्यावेळी गांधीजींनी वकिलांना ब्रिटिशांच्या कोर्टावर बहिष्कार घालण्याचे

आवाहन केले. त्यावेळेस तेथील नामांकित वकिल म्हणून वल्लभभाई पटेल प्रॅक्टिस करित होते. त्यांनीही गांधीजींच्या आवाहनास दाद दिली व तात्काळ वकिली सोडून ते राष्ट्रीय चळवळीत सहभागी झाले. वल्लभभाई पटेल यांनी करबंदी लढा सुरू केला व सरकारला त्यांनी एक स्वतंत्रलवाद मंडळ नेमण्यास सांगितले. मुंबईच्या गव्हर्नरने या लढयास सर्व शक्तीनिशी प्रतिरोध करण्याचा प्रयत्न केला. परंतू वल्लभभाई पटेल यांच्या मोहिमेत ऐंशी हजार शेतकरी सहभागी होते. त्यांनी या दडपशाहीचा प्रतिकार केला आणि ब्रिटिशांनी माघार घेतली. या बाडोली सत्याग्रहातून यश संपादन केल्यानंतर लोक वल्लभभाई पटेल यांना सरदार पटेल म्हणून ओळखू लागले. गांधीजींच्या चळवळीद्वारे शेतकरी, शेतमजूर, शेतमालक, खंडकरी किंवा वठबिगार इ. चे अनेक प्रश्न सोडविण्याचे प्रयत्न झाले. त्यातील महत्वाचे प्रश्न हे बिहारमधील चंपारण्य, गुजरातमधील खेडा आणि बाडोली सत्याग्रहातून स्पष्ट झाले .

झेंडा सत्याग्रह (नागपूर १९२३) : असहकराच्या चळवळीत काहीं ठिकाणी झेंडा सत्याग्रह केला गेला. राष्ट्रीय सभेचा तिरंगा ध्वज जाहीरपणे फडकावणे असे या सत्याग्रहाचे स्वरूप होते. नागपूर या ठिकाणी झेंडा सत्याग्रहात महिला मोठया प्रमाणात सहभागी होत्या. सर्व सत्याग्रहींना अटक करण्यात आली. यापासून स्फूर्ती घेऊन अनेक ठिकाणी तिरंगा ध्वज फडकावणे व ध्वजासह प्रभात फेऱ्या काढणे इ कार्यक्रम हाती घेण्यात आले.

दांडी येथील मिठाचा सत्याग्रह : सविनय कायदेभंगाच्या कार्यक्रमांतर्गत गांधीजींनी दांडी येथे मिठाचा कायदा मोडण्याचा निर्णय घेतला. १२ मार्च १९३० रोजी गांधीजींनी साबरमती आश्रमातून गुजरातमधील दांडी येथे जाण्याकरिता आपल्या ७८ अनुयायांसह प्रवासाला सुरवात केली. ३८५ किलोमीटर अंतर पार करून गांधीजी ६ एप्रिल रोजी दांडी येथे पोहचले. तेथे गांधीजी व त्यांच्या अनुयायांनी मिठाचा कायदा मोडला. याच घटनेबरोबर देशात अनेक ठिकाणी सविनय कायदेभंग आंदोलनाला सुरूवात झाली. यामध्ये गुजरातमधील धरासना, महाराष्ट्रातील वडाळा (मुंबई), षिरोडा व मालवण(सिंधुदुर्ग) आणि कर्नाटकमधील शनिकट्टा इ ठिकाणे मिठाच्या सत्याग्रहात विशेष गाजले. महाराष्ट्रातील बिळाशी, कळवण, संगमनेर व चीरनेर इ ठिकाणे जंगल सत्याग्रहामध्ये खुप प्रसिध्दीला आली.

सारांश : गांधीजी हे भारताच्या स्वातंत्र्यलढयाचे सरसेनापती होते. भारताच्या स्वातंत्र्यलढयाच्या वेळी झालेल्या आंदोलनांनी जी जागृती घडवून आणली. तीच या लढयाचे सर्वात मोठे फलित होते. संपूर्ण भारत एका धाग्यात गुंफण्यात गांधी यशस्वी झाले होते आणि हाच राष्ट्राज्याचा पाया होता. प्रत्येक नागीरकाला समान हक्क आणि त्यांच्यातील माणसाला सन्मान देणे हे भारतासारख्या जातीवर आधारित समाजाला नविन होते. गांधीजी म्हणतात खऱ्या अर्थाने जे सरकार सर्वात कमी राज्य करते तेच आदर्श सरकार होय. गांधीजींनी इंग्रजांच्या अन्यायी धोरणाविरोधी सत्याग्रह करून आफ्रिकेमध्ये न्याय मिळवला. याच पार्श्वभूमीवर १९२० साली असहकार चळवळ सुरू केली.जे सरकार लोकांना काहींच करू देत नाही ते स्वराज्य नाही. गांधीजी पुढे असेही म्हणतात, "मुठभर लोकांच्या हातात सत्ता केंद्रित झाल्याने खरे स्वराज्य येणार नाही. गांधीजींनी इंग्रजांच्या अन्यायी धोरणाविरोधी सत्याग्रह करून आफ्रिकेमध्ये न्याय मिळवला. याच पार्श्वभूमीवर १९२० साली असहकार चळवळ सुरू केली. तर अधिकारांचा गैरवापर झाल्यावर त्याला विरोध करण्याची क्षमता प्रत्येकाने मिळवली. तरच खरे स्वराज्य येणार आहे". तसेच ते पुढे असे म्हणतात, "जेथे माणसे शुध्द चारित्र्याची असतात तेथे कायद्याची गरज नसते आणि जेथे माणसे भ्रष्ट असतात तेथे कायदा निरूपयोगी ठरतो". महात्मा गांधींनी आयुष्याची २१ वर्षे दक्षिण आफ्रिकेत घालवली. जेथे त्यांनी त्यांचे राजकीय दृष्टीकांन, नैतिक आणि राजकीय नेतृत्व कौशल्ये विकसीत केली. गांधीजींनी

इंग्रजांच्या अन्यायी धोरणाविरोधी सत्याग्रह करून आफ्रिकेमध्ये न्याय मिळवला. याच पार्श्वभूमीवर १९२० साली असहकार चळवळ सुरू केली.

संदर्भ:

१. बॅ नाथ पै —लोकशाहीची आराधना
२. नारायण देसाई —बापू की गोद में सर्व सेवा संघ प्रकाशन राजघाट वाराणसी
३. श्रीपाद जोशी —गांधीजी एकझलक नवजीवन प्रकाशन मंदिर अहमदाबाद
४. डॉ रघुनाथ माशेलकर —अखंड प्रेरणा गांधीविचारांची
५. नारायण देसाई —अज्ञात गांधी नावाचे पुस्तक
६. महात्मा गांधी व कामगार चळवळ —लोकसत्ता २५ ऑक्टों २०१८
७. युपीएससी १९२० ते १९४७ कालखंड गांधी युग —लोकसत्ता १९ मार्च २०१६
8. <https://mr.wikipedia.org/s/akc>
9. <https://marathijobs.com/Jobs/1143/Team>
10. <https://mr.wikipedia.org/s/2qu0>
11. https://www.aksharnama.com/client/article_detail/1761